

**ПАМ'ЯТЬ ПРО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У СПОГАДАХ ЙОГО
СУЧАСНИКІВ: ШТРИХИ ДО ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТУ
ЛЮДИНИ, ПОЛІТИКА, ВЧЕНОГО**

У статті розглядається проблема реконструкції «мемуарного образу» М. Грушевського. Пам'ять про М. Грушевського аналізується як цілісний багатомірний конструкт, який, попри різноманітність складових, відображає велич людини, історика, політика.

Ключові слова: М. Грушевський, пам'ять, спогади.

Осмилення проблем еволюції українського парламентаризму доби національно-визвольних змагань неможливо уявити без урахування антропологічної складової, репрезентованої плеядою непересічних постатей, характери, таланти та амбіції яких, врешті-решт, вирішили долю України на одному з переломних етапів її історії. Попри помітну останнім часом тенденцію до антропологізації історично-наукового пізнання, постаті, котрі діяли на авансцені революційних подій, залишаються все ще загадковими, а їхні історіографічні портрети, хоча й мають уже певні окреслені обриси, – незавершеними. І це зрозуміло, оскільки історика підчас легше дослідити та описати хід подій, їхні передумови та наслідки, аніж реконструювати портрет особи, котра у цих подіях брала активну участь. Антропологічний вимір історії передбачає проникнення у «свята – святих» – внутрішній світ людини, яка, за визначенням французького антрополога початку ХХ ст. Поля Ріве, виявилась «найскладнішим предметом дослідження» [1, с. 3].

Звернення до мемуарних джерел та їхнє сучасне прочитання надає змогу розширити спектр особистісних характеристик відомих постатей, краще зрозуміти їхні окремі вчинки. Реконструкція образів діючих осіб з певною психологією та звичками відкриває нові можливості для розкриття смислів більш глобального характеру в історії України і парламентаризму зокрема, осягнути його унікальність і драматизм, блискучі перспективи і водночас майже фатальну приреченість на поразку. Загадка історичного процесу – це загадка самих людей, що опинились у його вирі та в силу свого інтелекту, світоглядної та громадянської позиції, професійної діяльності, попереднього життєвого досвіду, виявились дотичними до ключових подій. На переконання одного із засновників школи «Анналів» Л. Февра, історія – це, перш за все, наука про людину, а не наука про речі або ідеї [2, с. 424]. Отже, щоб зрозуміти хід історії, слід, перш за все, спробувати зрозуміти людей, принаймні тих, хто мав привілей бути долученим до витворення її сценаріїв.

З огляду на це, спогади про М. Грушевського його сучасників виглядають особливо актуальними, оскільки загострюють увагу на рисах характеру керівника Центральної Ради, доповнюючи його багатогранний образ, в якому відбиваються риси людини, політика, вченого. Сьогодні ми маємо образ М. Грушевського, який постійно доповнюється, корьгується, уточнюється, як особи харизматичної, багатогранної і водночас суперечливої, з карколомними поворотами долі. Пам'ять про непересічну, широко відому, публічну постать, як правило, завжди має непростий та багатосюжетний формат. Вона вимірюється не лише неординарністю людини, що опинилась у фокусі спогадів, але й феноменом самої пам'яті у її історико-культурному та соціопсихологічному контекстах. Визнано, що «людська пам'ять має властивість із часом одні події закарбовувати, а інші – відсіювати, причому розподіляючи ті чи інші акценти відповідно до власної суб'єктивістської точки зору (яка залежить від особистості автора, його культури, освіти, соціального статусу, емоційного стану тощо)» [3, с. 362].

Пам'ять про М. Грушевського, репрезентована образами – портретами, є своєрідним

уособленням її різних моделей – стихійної, офіційної, мемуарної, кожна з яких має свої особливості, зумовлені специфікою власних конструкцій. Стихійний образ, як правило, формується у колективній свідомості під безпосереднім впливом подій та на тлі історичних потрясінь (війна, революція, зміни урядів), що загострюють емоційні реакції у соціумі, гіперболізуючи в той чи інший бік (позитивний / негативний) сприйняття ключових постатей. Бажання і спроби «упорядкування» стихійного образу, які позначені широким спектром маніпуляцій – від нищівної критики, офіційного забуття до глорифікації, спрямовують його у площину, що умовно можна назвати «офіційний портрет». Як правило, стихійний образ і «офіційний портрет» відрізняються один від одного, хоча наявність деяких подібностей не виключається. Еволюція портретів М. Грушевського – «стихійного» та «офіційного» має свою історію і може бути темою спеціального наукового дослідження.

Спогади, як утілення людської пам'яті, відтворюють «мемуарний образ», у якому авторський елемент відіграє одну з ключових функцій. Позбавлені політичної кон'юнктури, вони водночас не позбавлені суб'єктивності, зумовленої світоглядними позиціями авторів, їхніми ідеологічними переконаннями, політичними уподобаннями, нарешті, віковим цензом, що так само суттєво впливає, як на сприйняття оточуючого світу, соціуму, його окремих постатей, так і на відображення відчуттів у текстах. Все це характеризує спогади як складне історичне джерело, домінантою якого виступає індивідуально-психологічний код автора. Тим не менш, попри свою суб'єктивність, «мемуарний образ» може бути одним з найбільш яскравих, емоційних та впливових у процесі формування пам'яті про людину. З огляду на це, образ М. Грушевського, що постає у мемуарному наративі, набуває особливої актуальності, оскільки є унікальним і неповторним. Це, передусім, – живий образ, що створювався поза офіційно усталеними історіографічними канонами.

Загальна кількість спогадів, присвячених М. Грушевському, вимірюється декількома десятками. Серед їхніх авторів – Д. Дорошенко, В. Дубровський, Ф. Дудко, М. Єремій, М. Ковалевський, Г. Костюк, М. Кордуба, І. Крип'якевич, О. Лотоцький, М. Любченко, Н. Полонська-Василенко, О. Шульгин та ін. Окрім одиничних випадків, що мають формат окремого видання, більшість з них розпорошена по різних часописах та журналах [4]. Це, безумовно, ускладнює та гальмує подальші дослідження у сфері грушевськознавства, залишаючи поза увагою потужний та унікальний пласт джерельної інформації. Як не дивно, але ще й досі відсутнє видання, у якому були би зібрані усі виявлені на сьогоднішній день спогади про М. Грушевського. Цим, до певної міри, пояснюється й те, що аналіз мемуарного наративу, присвяченого М. Грушевському залишався поза межами історичної критики. А отже, актуальність даної публікації, як спроби такого аналізу в контексті історичної пам'яті, є очевидною. Зважаючи на те, що у межах статті проблематично проаналізувати увесь доступний масив мемуарної літератури, що стосується М. Грушевського, зупинимось на деяких з спогадів, які, на наш погляд, відбивають основні тенденції щодо творення «мемуарного образу» людини, вченого, політика, репрезентуючи найбільш широкий спектр характеристик цієї геніальної постаті в українській історії.

Пам'ять про М. Грушевського у Д. Дорошенка – це органічна складова спогадів, що охоплюють майже двадцятирічну історію. На тлі політичних процесів, окремих історичних епізодів, у калейдоскопі численних постатей, про які згадує Д. Дорошенко, як безпосередній учасник тих доленосних подій, вимальовується, можливо, один з найбільш різнобарвних та різнопланових, портретів М. Грушевського, відтворених його сучасниками. Коментарі, міркування, ремарки автора на адресу М. Грушевського зустрічаються упродовж усього тексту, представленого двома окремими блоками – споминами «про давнє минуле» і «про недавнє минуле». Завдяки окремим штрихам, яскравим коротким художнім замальовкам, до яких вдається Д. Дорошенко, як неперевершений майстер мемуарного жанру, йому вдалось скласти цілісне мозаїчне портретне полотно, що презентувало одного з провідних лідерів українських революційних змагань, реконструювати образ М. Грушевського як видатної і водночас складної та сповненої суперечливих характеристик постаті.

У сприйнятті Д. Дорошенка М. Грушевський постає «знаменитим вченим», «визначною

людиною», який мав «великий авторитет» та надзвичайні організаторські здібності. Разом з тим, автор спогадів наголошував, наскільки нелегко доводилось працювати з істориком, який «багато вимагає від своїх близьких співробітників» [5, с. 182]. Якщо це зауваження на адресу М. Грушевського мало в цілому позитивну конотацію, підкреслюючи вимогливість та безкомпромісність вченого у ставленні до наукової праці, то наступне було вже більш різким і підтверджувало намагання представити якомога ширший спектр рис характеру, не оминаючи тих, що свідчили про його складність та неоднозначність. «Грушевський був тяжкий чоловік, – відзначав Д. Дорошенко, – мав необмежену амбіцію, не зносив нікого з визначних людей поруч з собою, оточував себе малими людьми, які вміли підхліблювати йому, що досить було, наприклад, в якійсь рецензії на його книгу не вповні її похвалити й вказати в найделікатнішій формі на її недостачі, щоб він це прийняв як образу для себе...» [5, с. 184]. Щоправда, автор спогадів наголошував при цьому, що всі негативні риси характеру на той момент сприймалися оточенням як дрібниці на тлі великих заслуг М. Грушевського перед українством. Критично оцінюючи від самого початку постать знаменитого історика, Д. Дорошенко, тим не менш, намагався бути об'єктивним у своїх оцінках, не зменшуючи значущості, але й не приховуючи, як він писав «гріхів» М. Грушевського.

Однією з характерних особливостей спогадів М. Дорошенка являється їхня динаміка. По відношенню до реконструкції образу М. Грушевського це особливо відчутно. Мемуарний текст передає зміну авторського настрою, відображаючи, як сподівання, що покладались на М. Грушевського як керівника Центральної Ради, поступаються місцем розчаруванням. «Покладали всі надії на приїзд професора М. Грушевського..., – пише Д. Дорошенко. – Для нього було резервовано місце глави Центральної Ради. Від його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських колах, сподівались примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра» [6, с. 85]. Вже в наступному коментарі з приводу діяльності М. Грушевського присутній інший емоційний фон, який створює підґрунтя мемуарного образу. З приводу змін, які відбулися з М. Грушевським по приїзді до Києва, Д. Дорошенко лаконічно, але промовисто зауважував: «...за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітанні, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія з немалим здивуванням почали помічати, що він – не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами розмовляв і радився дуже мало» [6, с. 86]. В цих, на перший погляд, спокійних словах автора спогадів відбилися його особисті почуття – обурення, та прихована образа на людину, з якою пов'язувалось майбутнє України, біль за втраченими можливостями та загубленими сподіваннями.

Примітно, що загадкову поведінку вченого, а на той час вже й політика, Д. Дорошенко не взявся ані коментувати, ані оцінювати, зауваживши лише на адресу М. Грушевського, що «він начебто хотів показати, що він один розуміє «дух часу» і поспішає сепаруватись від тих, хто ніби нездібний був за тим духом поспішати» [3, с. 87].

Відповідь на це складне для сучасників питання у своїх спогадах спробував надати О. Шульгин, для якого М. Грушевський – це, перш за все, геній, велична і водночас трагічна постать. На думку О. Шульгина, такі «великі люди, генії... здібні так перейматися певними ідеями, що реальність у них затемнюється. Великі люди здібні на великий чин, але можуть одночасно робити такі похибки, на які пересічна, розважна людина ніколи не піде» [11, с. 152].

Далекий від ідеалізації М. Грушевського, О. Шульгин наголошував, що прагне, передусім, об'єктивності, аналізуючи події та участь у них М. Грушевського. Він намагається проникнути у логіку думок вченого і не лише констатувати вчинки, а зрозуміти та пояснити їх. Такі прийоми своєрідного психоаналізу реконструюють образ М. Грушевського, відмінний від попереднього та роблять ці спогади особливо цінними, виокремлюючи їх з поміж решти мемуарного масиву.

О. Шульгин відверто визнає, що М. Грушевському, як одному з головних творців Української Народної Республіки, бракувало цілісності, а отже, й послідовності: «ми знаємо, що саме виразної лінії у них (разом з М. Грушевським йдеться про В. Винниченка – Л.Б.) на протязі бурхливих подій не було, що вони збочували з того шляху, яким ми йшли...» [11,

с. 145]. Проте, комплексно аналізуючи розрив М. Грушевського з «старими друзями», О. Шульгин пояснює це світоглядними трансформаціями історика-політика. Не будучи переконаним соціалістом, М. Грушевський пішов на приєднання до есерів, оскільки під впливом революційних змагань переконався, що національна ідея зможе перемогти тільки тоді, коли буде тісно пов'язана з соціальною [11, с. 149]. Як вважав О. Шульгин, це зближення з соціалістами-революціонерами не було несподіваним і мало ідеологічне підґрунтя, оскільки: «Як історик, він (М. Грушевський – Л.Б.) завжди був скоріше народником і з великою симпатією писав про всі народні рухи» [11, с. 150].

У своїх спогадах О. Шульгин, очевидно, дотримуючись задекларованої ним об'єктивності, не оминув згадати про «скупість» та «незвичну амбітність» М. Грушевського, які йому дорікались. Проте, перший закід на адресу «старого професора» автор спогадів вважав «неслушним», а стосовно другого – делікатно зауважив, що у своїх стосунках з ним він не відчував нічого подібного.

Мемуарний образ М. Грушевського, реконструйований О. Шульгиним, в цілому є непростим. В ньому присутні різні характеристики, хоча й зібрані на єдиному патетично звеличувальному тлі портрет. Врешті-решт О. Шульгин впевнений, що: «Михайло Грушевський увійде в історію як велика постать, як провідник нації у вирішальний момент її життя, як найбільший учений історик, що займає виключне місце не тільки серед українських, але серед всесвітніх істориків нашої доби» [11, с. 154].

На твердість поглядів, незламність волі М. Грушевського навіть у хвилини небезпеки, звертає увагу у своїх спогадах М. Ковалевський, доповнюючи портрет новими важливими деталями [5, с. 271]. Поміж іншими чеснотами та здібностями історика-політика М. Ковалевський виокремлював талант керівництва Центральною Радою: «Характеристичною прикметою Михайла Грушевського, як голови Центральної Ради, було те, що він не давав себе втягнути в дискусії і спори між представниками партій. Тільки в справах виняткової ваги забирав він слово, говорячи коротко, але рішуче» [6, с. 16].

У спогадах молодого секретаря Центральної Ради М. Єремїва, попри феноменальну працездатність та величезну ерудицію М. Грушевського, які особливо наголошуються, прискіплива увага приділяється його зовнішності. Через детальний опис зовнішніх рис передається надзвичайно вдало внутрішній повсякденний стан людини, котра мала невичерпну енергію. «Він був невеликий на зріст, досить огрядний, дуже енергійний і невтомний, – писав М. Єремїв про М. Грушевського. – В ньому почувалася величезна внутрішня сила, яка йому надавала енергію молодій людині, швидкі рухи, ясні й конкретні вирази. Ходив він дуже швидко, а на сході вестибюля Центральної Ради завжди біг, що дуже не подобалося нашому старому громадянству. Він був усе усміхнений, дивився довкола понад окулярами і в очах його грали жартівливі вогники...» [4, с. 102].

Для Б. Мартоса, поміж іншими характеристиками, важливою була реконструкція духовного образу М. Грушевського, який би розкривав, перш за все, його моральні якості. Акцентуючи увагу на тому, що категорично не приймав та критикував М. Грушевський, а саме «безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність» [7, с. 79], Б. Мартос тим самим окреслював коло ціннісних орієнтирів та принципів, сповідуваних вченим. Продовженням сюжету духовності у спогадах Б. Мартоса були його міркування щодо ідеального «духовного зв'язку», який, на його думку, залишався упродовж 1917 року «між Центральною Радою та її головою, а також між Центральною Радою й українським народом» [7, с. 77]. І нарешті, завершуючи духовну тріаду соціально-психологічного портрету М. Грушевського, Б. Мартос захоплено вигукує: «Яка сила духа! Яка наполегливість!» [7, с. 80].

Реконструюючи просопографічний портрет М. Грушевського, сучасники / соратники намагалися показати еволюцію його поглядів та пояснити ті чи інші вчинки, багатьом, на перший погляд, незрозумілі. Кожен з авторів врешті-решт вибудовував свої спогади, акцентуючи на тих рисах М. Грушевського, які вважав за потрібне відзначити. Водночас, пам'ять про М. Грушевського, як цілісний багатомірний конструкт, попри свою складну конфігурацію, в цілому відображає велич цієї людини, історика, політика.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войцехівська І. Мемуаристика / І. Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко. – К.: Либідь, 2008. – С. 359–365.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
4. Єремійв М. За лаштунками Центральної ради / М. Єремійв // Український історик. – 1968. – № 1–4 (17–20). – С. 94–104.
5. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Іннсбрук, 1960. – 717 с.
6. Ковалевський М. Як проголошено IV Універсал. Пам'яті Михайла С. Грушевського / М. Ковалевський // Вільна Україна. – 1966. – Зб. Ч. 52. – С. 17–19.
7. Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав / Б.М. Мартос // Український історик. – 1966. – № 1–2 (9–10). – С. 73–81.
8. Миронець Н. Просопографія / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І.Н.Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко. – К.: Либідь, 2008. – С. 424–431.
9. Михайло Грушевський. Перший президент України, академік: бібліографія (1885–2000) / Укладач Б. Грановський. – К., 2001. – 384 с.
10. Ріве П. Вивчення людини (Антропологія) / П. Ріве // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – № 1. – С. 3–20.
11. Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина О. Шульгин // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889 – 1960). – Париж – Мюнхен, 1969. – С. 143–155.

Буряк Л. Память о Михаиле Грушевском в воспоминаниях его современников: штрихи к просопографическому портрету человека, политика, ученого.

В статье рассматривается проблема реконструкции «мемуарного образа» М. Грушевского. Память о М. Грушевском анализируется как целостный многомерный конструкт, который, несмотря на разнообразие составляющих, отражает величие человека, историка, политика.

Ключевые слова: М. Грушевский, память, воспоминания.

Buryak L. Memory of Myhailo Hrushevsky in reminiscences of his contemporaries: traits of prosopographic portrait of a man, a historian, a politician.

The article considers the problem of the reconstruction of M. Hrushevsky «memory portrait». Memory of M. Hrushevsky is being analyzed as a holistic multi-dimensional construct, which, despite the variety of components, reflects the greatness of a man, a historian and a politician.

Keywords: M. Hrushevsky, memory, reminiscences.

Одержано 12.11.2012